

BUTLLETÍ BIBLIOGRÀFIC

Josep AMENGUAL I BATLE

COMPLEMENT A: CONSENTIUS/SEVERUS DE MENORCA VINT-I-CINC ANYS D'ESTUDIS. 1975-2000

Després que l'any passat publicàvem en aquestes pàgines el butlletí bibliogràfic indicat en el títol acabat de transcriure, m'han arribat a les mans d'altres referències bibliogràfiques o estudis, que ara són afegits com a llista de títols (la signifikació global dels quals subratllarem a continuació) o com a resum de contingut. Les abreviatures i sigles són les que constaven en les dues primeres d'aquelles pàgines.

PRIMERA PART: BIBLIOGRAFIA

I.- Consenci

- Peter BROWN, *Il sacro e l'autorità. La cristianizzazione del mondo romano antico*, Traduzione di Maria Cristina COSTAMAGNA (Saggine 20). Roma, Donzelli Editore 1996 (= *Authority and the Sacred* (Cambridge University. Press) 1995).
- Id. *Agustín de Hipona*, Nueva edición con un epílogo del autor. Traducción de Santiago TOVAR y Ma. Rosa TOVAR (revisada). Traducción del texto nuevo, de John OLDFIELD, (Acento. Las luces) Madrid 2001. (Original, *Augustin of Hippo. A Biography*, (Faber & Faber. London 2000).
- Diccionario de San Agustín. San Agustín a través del tiempo*, Director, Allan D. FITZGERALD, [...] Director de la versión española, Jaime GARCÍA. Traducción del inglés, Constantino RUIZ-GARRIDO, (Monte Carmelo) Burgos 2001, 1352 pp. (= *Augustine through the ages. An Encyclopedia*. Grand Rapids, Cambridge, Wm. B. Eerdmans Publishing Co. 1999.).
- Ursicino DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, II, Siglos IV-V, Madrid, Fundación Universitaria Española 1997.
- María Victoria ESCRIBANO PAÑO, *Magia, maniqueísmo y cristianismo: el concilio I de Caesaraugusta (ca. 379)*, dins *I Concili della cristianità occidentale. Secoli III-V. (XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 3-5 maggio 2001)*, (Studia Ephemeridis Augustinianum 78) Roma 2002, 89-116.
- W. H. C. FRENK, *A New Eyewitness of the Barbarian Impact on Spain, 409-419*, dins «Antigüedad y cristianismo», 7 (1990), 333-341.
- María Elvira GIL EGEA, *Barbari ad pacem iucundam conversi. El año 411 en Hispania*, dins «Polis», 12 (2000), 73-84.

- Cristina GODOY, *El cristianismo en las Islas Baleares*, dins *Los orígenes del cristianismo en Valencia*, 251-257.
- Michael KULIKOWSKI, *The Career of the Comes Hispaniarum Asterius*, dins «Phoenix», 54 (2000), 123-141.
- Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. Coordinador Albert RIBERA I LACOMBA (Grandes temas arqueológicos, 2), València, Ajuntament de Valencia 2000.
- Josep M. MACIAS SOLER, *Tarraco en la Antigüedad tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica*, dins *Los orígenes del cristianismo en Valencia*, 259-271.
- Arturo PÉREZ ALMOGUERA, *La ciuitas de Iltirida-Ilerda (siglos III AC.-III dC.)*, dins *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Homenatge a Josep Estrada i Garriga* (ed. M. MAYER, J. M. NOLLA, J. PARDO, Ítaca. Annexos 1) Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1998, 489-500. (cf. «ATCA», XIX (2000), 817-818).
- Josep RAVENTÓS I GIRALT, *La sinodalitat a Catalunya. Síntesi històrica dels concilis tarraconenses* (Estudis de Teologia i Ciències de la Religió 2), Barcelona i Tarragona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat- Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós 2000.
- F. MORGENSTERN, *Die Briefpartner des Augustinus von Hippo. Prosopographische, sozial- und ideologegeschichtliche Untersuchungen*, Bochum, Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1993.
- Basil STUDER, *Schola Christiana. Die Theologie zwischen Nizäa und Chalcedon*, Paderborn-München-Wien-Zürich, Ferdinand Schöningh 1998.
- Josep VILELLA, *Las primacías eclesiásticas en Hispania durante el siglo IV*, dins «Polis», 10 (1998), 269-285.
- Otto WERMELINGER, *Neuere Forschungskontroversen um Augustinus und Pelagius*, dins *Internationales Symposium über den Stand der Augustinus-Forschung vom 12. bis 16. April 1987 im Schloss Rauischholzhausen der Justus-Liebig-Universität Giessen*. Herausgegeben von Cornelius MAYER und Karl Heinz CHELIUS, Würzburg, Augustinus-Verlag 1989, 189-217.

II.- Sever

- DOMÍNGUEZ DEL VAL, Cf. en la llista de Consenci.
- Santiago FERNÁNDEZ ARDANAZ, *Pervivencia del mundo púnico en el Mediterráneo occidental de los siglos IV-V d. C. Estudio filológico*, dins «Antigüedad y Cristianismo», 8 (1991), 137-167.

SEGONA PART: CONSIDERACIONS GLOBALS

Per tal de contribuir a un enriquiment de la nostra coneixença de la història de la Tarraconense i de la Balearica a la Tardana Romanitat, completarem l'informe bibliogràfic que vàrem oferir en el volum anterior d'aquest anuari. Com és ben comprensible, no pretenem incloure la referència a tots els treballs que s'han publicat, car desconeixem la manera per poder-los abastar tots.

En els comentaris que farem, intentarem seguir d'una manera general l'esquema que adoptàrem anteriorment.

I.- Consenci

Entre els estudis d'enfocament general, hem d'esmentar la història de la literatura llatina cristiana de la Hispània del conegut autor Ursicino Domínguez del Val, que va ser un dels editors de la *Patrología* de B. Altaner en castellà, la qual tingué el mèrit de complementar amb un apèndix força útil, que feia justícia als autors hispànics. En aquesta ampliació d'aquell apèndix, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, que abasta quatre voluminosos toms, podem llegir unes pàgines referents a Consenci. Si la lectura d'aquell primer assaig era una bona guia, hem de dir que, pel que fa a Consenci, l'espai relativament ampli (53-56) que ara li dedica és decebedor¹. La bibliografia, que queda reflectida a l'índex (484) ens faria pensar en una informació actualitzada, la qual cosa s'acompleix en una petita part. De les quinze referències bibliogràfiques, deu són posteriors a la troballa de les noves cartes que va fer Divjak; però tota la aportació d'aquests deu estudis se limita a les tres curtes darreres línies de l'exposició, on llegim: «Últimamente, J. Divjak ha publicado dos cartas de Consencio, que son la 11 y 12 entre las agustinianas de este volumen.² Aporta nuevos datos sobre la expansión y extensión del priscilianismo» (56).

Tampoc no aporta novetats sobre el nostre autor el *Diccionario de San Agustín*. L'article de Boniface Ramsey, *De Mendacio/ Contra mendacium*, 882-886; a la p. 884, recorda que sant Agustí va compondre la segona obra perquè li ho demanà Consenci. Sabem ara que no la va demanar, sinó que el va provocar fortament, i Consenci prou que se'n va ressentir. L'autor desconeix la descoberta de Divjak, i l'identifica hipotèticament amb el Consenci de les *ep.* 120 i 205. L'article *Epistulae* de sant Agustí, 467-483, de Robert B. Eno, traductor de les noves cartes, conté el llistat de les epístoles escrites per sant Agustí, no de les rebudes, amb la datació, indicació del destinatari i de l'edició crítica. Com que, en la secció de destinataris importants (476-480) no hi compta Consenci, tampoc no cal ampliar la ressenya. Un tercer indret on podríem llegir qualque cosa referent al nostre personatge, seria a l'article de Roland J. Teske, sobre el *Contra Priscillianistas* (1097-1098), però essent que se basa en la literatura antiga, tampoc l'al·ludeix. Per trobar qualque referència interessant, per curta que sigui, hem arribat a l'article de Todd Breyfogle, *Intellectus* (736-739), que acaba amb la inevitable consigna agustiniana, adreçada a Consenci -Breyfogle no n'esmenta el nom- a l'*ep.* 120, 13: «intellectum ualde ama», que torna a recollir Basil Studer, *Schola Christiana* (234 i 273). Wermelinger (*Neuere Forschungskontroversen*.) compta Consenci entre els amics d'Agustí, que varen combatre el pelagianisme i altres heretgies (202).

Entrant ja dins els estudis que afecten als diversos angles de les aportacions de Consenci, n'esmentam en primer terme un que considera Consenci directament. Se tracta de la tesi doctoral de F. Morgenstern, *Die Briefpartner des Augus-*

1. Una referència simplement a títol d'inventari, vegeu-la a «ATCA», XX (2001), 824.

2. Cita en nota el vol. 88 del «Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum».

tinus, presentada a Bochum, en la qual estudia detingudament els corresponents de Sant Agustí. Consenci hi és identificat com a laic catòlic, de les Illes Balears, autor de diversos tractats de teologia i de les conegudes cartes adreçades a st. Agustí, del qual en va rebre dues, les 120 i 205, per a les quals conserva la cronologia tradicional, avui ja descartada.³ Tot i que esmenta expressament les dues lletres trobades per Divjak, (94-95 i 322, n1. 28) no al·ludeix al *Contra mendacium*, provocat per l'*ep.* 11* de Consenci. Pel que sembla, l'autor no va tenir accés a la literatura en llengües romàniques, tret de la francesa.

Pel que fa a la mentalitat dels cristians tardo-romans, Peter Brown, *Il sacro e l'autorità*, estudia 'el sant', l'home sant, com a l'àrbitre de la interpretació del que és sagrat, remarcant que no sempre els seus signes eren evidents i acceptats per tothom, i a fi de donar suport a la seva interpretació, cita l'esdeveniment macabre que pel 420 va protagonitzar a Tarragona el monjo Frontó quan, al final de les seves incidències, se va alliberar del majordom del 'comes Hispaniarum', Asterius (*ep.* 11*, 13, «CSEL», 88, 61). Brown, en un esplèndid epíleg a la seva clàssica biografia de sant Agustí, *Agustín de Hipona*, confessa que les noves cartes de Divjak li han descobert un nou sant Agustí, ancià, assequible, amatent, que li ha fet canviar també la consideració del paper del bisbe a l'antiguitat -i també avui; però passam per alt les seves confessions. Un dels tocs que ha rebut li ha vingut de la insolència amb la qual Consenci s'adreçava a qui el jove Brown havia imaginat com a una autoritat inqüestionada, sant Agustí (cf. 483-484).

Frend, *A new Eyerwitnes*, article en el qual situa l'*ep.* 11* de Consenci i en resumeix el contingut, pretén il·luminar la presència dels bàrbars a la Tarracense nord-oriental. Contrasta, segons l'autor, amb la sensació calamitosa que transmeten Hidaci i Orosi. En canvi, Consenci revela que, passats els deu primers anys de la presència bàrbara, els hispanorromans reprenen un ritme bastant acceptable en la seva vida (341; cf. 339), de manera que, pels anys 417-418, la situació havia adquirit una certa normalitat (340).

Per a l'autor, el 'comes' Asterius era al front d'un exèrcit contra els bàrbars i, probablement, contra els vàndals (338). De la mateixa opinió és María Elvira Gil Egea, en *Barbari ad pacem*, (83).

Ara bé, un altre estudiós, M. Kulikowski, (*The Career*), s'ha interessat més en la carrera del 'comes hispaniarum' Asterius, i des d'aquest horitzó revisa totes les dades que ofereix Consenci. El seu punt de partida se troba en el fet que existeix un paral·lel cridaner entre allò que escriu Consenci, a l'*ep.* 11*, 7, 3 («CSEL». 88, 56): «uir illustis Asterius comes, cui tanti belli summa commissa est», i el que havia ja redactat Orosi, dins *Historiarum*, 7, 42, 2 («CSEL», 5, 555): «Constantio comiti huius belli summa commissa est». Retornarem sobre aquest paral·lelisme. Deixem constància que Orosi no sembla que conegui la persona d'Asteri i menys la seva família.

3. J. DIVJAK, *Epistulae*, dins *Augustinus Lexikon*, 2 (Basel 2001), 946-947 (vegeu-ne resum al final d'aquest butlletí bibliogràfic).

Després de resumir la narració de Frontó, que forma el cos de l'*ep.* 11*, observa que els elements cronològics que ens ofereix l'escrit no són massa rigorosos. Crida, a més, l'atenció sobre el fet que pocs comentaristes de la lletra han observat que darrere la narració hi ha poc contingut verídic. En concret, Kulikowski no admet que a la Tarraconense hi hagués un focus influent de cripto-heretges.⁴ Frend (337, amb la nota 33) lamentava ja que l'article de Van Dam, *Sheeps* (cf. «ATCA», XX (2001), 597), desmereixia molt perquè no acceptava que el priscil·lianisme era l'heretgia que remuntava a la Tarraconense. Per la nostra part afegim que, ni pel que fa a la suposada feblesa de la cronologia de Consenci ni en allò que pertoca al poc relleu dels priscil·lians a la Tarraconense, l'autor no ofereix elements alternatius. Ho podem deixar com a hipòtesi, però no més. Tampoc consideram fundat afirmar que l'arribada d'Astèrius a Tarragona se degué al fet que la seva família, acusada pel monjo Frontó davant el tribunal episcopal (Frend, 339), l'havia cridat. Presidia la reunió episcopal el metropolità de Tarragona, Ticià. Els temps d'una gran guerra no són els més adequats per a entretenir el cap d'un exèrcit. Més aviat, consideram que la fortuïta presència d'Asteri va servir per a deixar clara la seva ortodòxia, i per establir que el que creien els seus parents no podia tacar-la, de manera que així ho expressà al monjo Frontó: *ep.* 11*11, 7-8 (*Ibid.*, 59): «Tunc comes: ,ago', inquit, ,tibi gratias, quod testimonium fidei meae ferre digneris. Seueri autem et ceterorum fidem, quamuis aliqua mihi consanguinitate iungantur, tamen certum est fidei meae obesse non posse'».

L'autor, com llegim al títol del seu treball, s'interessa pel ,cursus' d'Asteri. Hauria arribat al ,comitatus' després de la victòria contra Màxim, el qual per segona vegada hauria pretès aixecar-se com a emperador. Per això, Kulikowski considera que la campanya a la qual al·ludeix Frontó no és contra els bàrbars, en la qual cosa no just se decanta del parer de Frend y Gil Egea, citats, sinó de tots els autors. Creu que Consenci no es preocupa per cap poble bàrbar. D'aquí que no és necessari pensar que la guerra que ocupava Asteri fos una campanya contra ells, tot i que parla d'aquests pobles germànics diverses vegades, com observa l'autor. Troba que l'expressió que hem recollit més amunt cobra sentit, si la vinculam a la guerra contra Màxim, el qual Consenci no esmenta per res. Podria fer-ho, quan a l'*ep.* 11*, 24, 3 («CSEL», 88, 68) recorda que els afers priscil·lianistes tal vegada arribin a les «aures incliti principis».

Cerca un suport cronològic en el frustrat viatge d'Orosi a la Hispània, quan es veié obligat a retornar a Àfrica i a aturar-se a Magona. Dóna la cronologia de Bradbury («ATCA», XVII (1998), 603-605, i XX (2001), 599), segons la qual les relíquies de sant Esteve haurien aportat a Magona (Maó. Menorca) per la tardor de l'any 416, suposició que, també comparteix Frend (337) i que nosaltres creiem ben poc fundada. Més difícil encara és suposar, com Bradbury, que Oro-

4. En canvi, María Victoria ESCRIBANO PAÑO, *Magia*, 90-91, 94 i 111-112, tot i citar Kulikowski a la 111, suposa que la presència de priscil·lians, per l'any 419, no era una qüestió que s'hagués despartat de sobte.

si va acabar la seva obra històrica a la tardor de l'any 417 o a principis del 418. Per aquesta època era per Menorca. La datació dels esdeveniments de Magona no admet hipòtesis, car la confluència d'elements per a la datació no és possible fora de l'any 418, com vàrem provar dins «ATCA», XX (2001), 663-665. Si acceptam la hipòtesi, important per a Kulikowski, que Consenci va veure una còpia dels llibres de les *Historiarum* d'Orosi, aquestes havien d'haver estat acabades molt abans. Notau que el passatge que ha citat pertany al penúltim capítol del darrer llibre. I Bradbury retarda la seva composició fins al moment dels esdeveniments maonesos. Ara bé, Orosi o era al seu escriptori d'Àfrica o era a Menorca.

L'autor gira al voltant de l'esmentat passatge d'Orosi, i diu que quan Consenci parla d'Asteri hi ha clars ecos d'Orosi. Nosaltres no ho veiem tan clar. Mai Orosi no esmenta Asteri. I el text de referència no és l'únic a les històries d'Orosi, si no, vegeu-ne l'altre, uns capítols abans, referit a l'any 396, *Historiarum*, 7, 37, 2 («CSEL», 5, 537): «[...] et pagano duci, hoc est Sauli, belli summa commissa est». Per això, pensam que la hipòtesi de Kulikowski no és prou sòlida. Que, si ho fos, ompliria uns buits en la història de la Hispània, que se refereixen a l'esmentada segona usurpació de Màxim i a la conquesta de Wàlia, ens sembla molt bé; però per arribar a les seves conclusions ha d'esbucar allò que construïm amb les dades que ofereix Consenci. A més, perquè aquesta nova construcció s'aguanti, refa la cronologia d'una part de la correspondència entre Consenci i sant Agustí.

Ens centrarem en aquesta nova cronologia. Proposa que l'*ep.* 11* és anterior a la 12*. Aquesta seria de la primavera o estiu de l'any 419. La raó d'aquesta hipòtesi rau en el fet que l'*ep.* 12* és una ruptura amb la inèrcia de Consenci. Així, l'*ep.* 11* dataria de la primavera del 421 i la resposta de st. Agustí, el *Contra mendacium*, hauria estat composta la primavera del 422 (vegeu 137-138).

En abstracte la proposta de Kulikowski seria acceptable. Passant a allò que sembla que hem de tenir present, direm que, en principi, l'ordre que trobam en el conjunt de les lletres agustinianes mereix una consideració, i l'autor prescindeix de les altres referències. Diríem que retarda excessivament el *Contra mendacium*, que va ser provocat per l'*ep.* 11*. En aquest punt hi ha acord. La divergència comença quan, en general, hom admet que va ser aquesta rèplica agustiniana la que va causar el desencís de Consenci, expressat a l'*ep.* 12*. Aquesta reprensió va esfondrar-lo (*ep.* 12*, 8, 1-2, «CSEL», 88, 74-75): «Veni ergo ad te, in camo domini, cum reluctarem [...]». Podria ésser que ens mancàs una carta de Consenci, que ens ajudàs a explicar millor l'*'ergo'* que hem transcrit. Però, tal com ens han arribat les cartes, ens sembla més consistent la interdependència que hom ha establert que la que proposa Kulikowski, a partir de les soles dues cartes recentment publicades. La seqüència establerta, a l'interior de totes les peces literàries intercanviades entre sant Agustí i Consenci, quadra també amb les referències a la Circular de Sever i a la carta *Tractoria* del papa Gelasi, així com amb les campanyes militars contra els bàrbars, ja conegudes.

I és que l'autor no considera la relació d'aquestes cartes amb les anteriors, 205 i 120 de st. Agustí i la 119 de Consenci, a través de les quals tenim moltes informacions que no ens deixen acceptar simplement aquests canvis, si no s'addueixen raons més consistents. Tampoc trobam explicada l'ambientació cronològica de la informació que llegim a l'*ep.* 12*, 1, 3 («CSEL», 88, 70): «[3] Denique ut in conspectu domini simpliciter fatear, ante hoc ferme quadriennium, id est priusquam tuae sanctitatis aspectum expetere cogitarem». Aquesta visita de Consenci a sant Agustí, uns quatre anys abans de la composició de la carta, queda ben explicada seguint l'ordre fins ara acceptat, de llegir primer l'*ep.* 11* i llavors la 12*. A més, s'explica el primer contacte que tingué sant Agustí amb el priscil·lianisme, vers el 414; hom pot relacionar millor les peces de la correspondència que ens ocupa. Així podem precisar quan viatjava l'armador i portador de les lletres, Leonas. També ens explicam les absències de sant Agustí de la seva seu d'Hipona, etc. Són massa peces emmetxades, segons permet la solidesa possible en la història d'aquesta època, perquè ho hàgim de capgirar quasi tot, a partir d'unes lleus suposicions. No volem mantenir simplement una postura conservadora, sinó que preferim optar per la cronologia que hem proposat diverses vegades, per al conjunt de la correspondència que ens afecta, vinculada a la que els editors han proposat per a les dues noves cartes. Si sorgeix una proposta més fonamentada, que integri millor aquests elements que no han estat tinguts presents, la cronologia agustiniana en podrà sortir enriquida.

És cert que l'ordre que proposa Kulikowski ve postulat per la suposada carrera militar del ,comes' Asteri; però també hem vist que, ara per ara, no podem aprofitar l'*ep.* 11* per a lligar-la a la campanya contra el repetidament usurpador Màxim. La hipòtesi de trobar un paral·lel entre aquesta carta i el passatge d'Orosi, com hem vist, no se consolida, des del moment que l'expressió recorre també a un capítol anterior al citat per l'autor. Per tant, el paral·lel admet d'altres sortides.

Des de l'angle de les institucions eclesiàstiques, les aportacions de Consenci han estat de bell nou apreciades per Joan Raventós i Giralt (vegeu «ATCA», XX (2001), 597). Passarem per alt la suposada pertinença dels bisbats balears a la Tarraconense (12), que no troba suport en cap informació fiable. Direm que la notícia de la troballa de les noves cartes de Consenci, ja la tardor de 1975, ens va donar l'oportunitat de poder treballar amb noves informacions sobre les que l'autor qualifica de primers passos sinodals a la Tarraconense (17 i 157), que se varen donar pels volts de l'any 419. Raventós resumeix acuradament el que sabem de l'iter d'aquesta reunió episcopal (19). Aquest esdeveniment, amb la particularitat expressa que es va dur a terme sota la presidència del ,metropolitanus episcopus Titianus', serveix a Josep Vilella, (*Las primacías*, 282) per a treure la conclusió, que creiem important, segons la qual, al cap d'un segle qual·len a la Hispània les institucions territorials previstes per a l'Església al concili de Nicea de l'any 325.

Des del punt de vista institucional i urbanístic, A. Pérez Almoguera, (*La ciuitas de Iltirda-Ilerda...*, 498; cf. «ATCA», XIX (2000), 817-818) ha retornat

a Consenci, amb una ràpida al·lusió, on apunta que Lleida, segons les informacions que dóna el menorquí, no seria tan decadent com s'ha cregut.

Una obra de magnífica presentació i amb il·lustracions topogràfiques, d'altres que reflecteixen l'estat de les excavacions o de peces de museu, ens acostava a molts més llocs del cristianisme antic, d'allò que suposàriem a partir del seu títol. Ens referim a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. Prescindirem d'allò que diuen els autors sobre la vitalitat de les excavacions a València i a Catalunya, i ens centrarem en els dos autors que aprofiten els textos literaris, sobretot la correspondència de Consenci, per a dos ambients força diversos. En primer lloc esmentem la col·laboració de Josep M. Macias i Solé, *Tarraco en la Antigüedad Tardía*, el qual a la pàgina 263, considera que les cartes a què al·ludim, mostren un cristianisme força implantat, fins i tot arquitectònicament. L'episcòpium, el secretàrium i l'archívium degueren construir-se fora de la part alta de la ciutat. Sembla que aquest conjunt mai no assolí la monumentalitat dels edificis imperials, que eren més antics.

Més endavant, i ja entrat el s. VIII, se confirma la decadència del poder civil i eclesiàstic de Tarragona, que afecta l'arquitectura cristiana. En el *Liber orationum de festivitibus*, segons l'autor (265), l'àrea suburbana ocupada pels edificis al servei del cristianisme era ja en desús o en clara decadència.

Cristina Godoy, *El cristianismo en las Islas Baleares*, 252-253, recorre a la circular de Sever de Menorca i a les cartes de Consenci, no solament per descriure el cristianisme antic a les Balears, ans també per recalcar l'existència de jueus a Menorca, l'arribada de les relíquies de sant Esteve, d'una banda, i les campanyes del monjo Frontó, aliat de Consenci, per l'altra, fets que ens desvetlen una xarxa de comunicacions marítimes, que solquen la Mediterrània occidental segons tots els vents del món. Frontó i altres monjos, Patrocle d'Arle, Ticià i els altres bisbes de la Tarraconense, sant Agustí, Consenci i Sever de Menorca, i fins i tot Roma, són protagonistes d'aquest actiu món tardoromà, que escampa les ceràmiques de la Narbonesa i les orientals per tots els indrets per on corren les naus que transportaren els escrits que comentam.

Volem cloure aquesta secció amb la pertinent observació de Frend (338 i 340) sobre allò que podem comprovar, com a característic de la societat que ens mostra Consenci: s'obria pas la nova societat i, certament, era cristiana; però violenta. Els cristians havien oblidat que havien estat perseguïts, i ara aplicaven als heretges les mesures persecutòries que abans havien patit. I ara una de les raons era l'acusació de màgia, que Consenci, per mitjà de Frontó, encolomava als priscil·lians (Frend, 338-339). També Diocleciana, i altres emperadors, havien recorregut al mateix recurs. Tot allò que no cau sota control fa por al poder.

Prototipus d'aquesta societat era Consenci. Persona orgullosa de la cultura clàssica, però mancat de tolerància. Hereu de la tradició literària romana; però perseguidor dels heretges i dels jueus (338).

II.- Sever

Retornam a l'obra de Domínguez del Val (*Historia de la antigua literatura latina*, II, 78-81). Malauradament hem de repetir les observacions que hem fet en comentar l'estudi sobre Consenci. L'autor proposa un resum de la *Circular* de Sever i de l'estat en què se trobava l'estudi sobre la seva autenticitat fa uns vint-i-cinc anys. Des d'aleshores aquest plantejament ha esdevingut obsolet. Resta com a etapa fecunda de la investigació. La *Circular*, a partir dels recursos interns, com el text bíblic, l'esment exprés de la mateixa en el *De miraculis Vza-li*, les referències al món romà, la relació amb els jueus, la llengua, etc., ja bastaven per a declarar-ne positiva l'autenticitat. A tot aquest conjunt argumental, s'hi ha afegit la nova carta 12* de Consenci, segon testimoni extern de què disposam sobre la *Circular*. Per altra banda, Domínguez del Val coneix l'edició d'aquesta lletra de Consenci que hem indicat més amunt. La bibliografia solament esmenta un article, el de L.-J. Wankenne i B. Hambenne («ATCA», XX (2001), 602), posterior a la publicació de l'esmentada carta. No ens convenç que la *Circular* fos redactada l'any 417, per les raons adduïdes en aquest anuari, XX (2001), 663-665. El nostre acord amb l'autor és clar, quan exclou que l'*Altercatio Ecclesiae et Synagogae* sigui de Sever. Quant a la datació ens sembla convincent el que diu. En aquest mateix volum, recensió segona de la secció següent, hom pot veure la recensió de l'edició d'aquesta obra, publicada a cura de J. N. Hillgarth, dins el «CCL», 69A (1999). Per cert, que una nova edició o, millor, reedició, de la «BAC», 621, Madrid 2002, 683-710, torna a reproduir el text de la *Patrologia Latina* 42, 1131-1140.

Hem esmentat ja algunes al·lusions que fan els investigadors a la presència d'Orosi a Menorca, en ocasió del seu viatge a la Hispània Peninsular, per a dipositar-hi les relíquies del protomàrtir sant Esteve, que portava d'Orient, en què, degut a les convulsions dels bàrbars, hagué de retornar a Àfrica, fent recalada a Magona (Freund, 337 i Kulikowski, 133). Comprovam una volta més que els autors s'acorden a veure Orosi com aquell 'presbyter', protagonista d'aquests fets, segons ho llegim a la *Circular*, 4, 1, del bisbe Sever de Menorca (a. 418). Per la nostra part, consideram massa primerenca la data de l'any 416, assignada a aquesta arribada a Menorca, perquè la trobem adequada per a encaixar-la en la cronologia de Sever.

La pluriculturalitat, que de qualque manera caracteritzava la comunitat jueva de Menorca, ha estat objecte de l'atenció de Santiago Fernández Ardanaz (*Pervivencia del mundo púnico*, 161). A Menorca hi havia jueus amb noms llatins, grecs i hebreus i Sever reflecteix aquest estat sociocultural, en el qual són presents les diverses llengües: 'sermo punicus, sermo latinus, sermo haebraicus' i el 'sermo gentilis'. Advertim que aquest darrer se refereix a un vestigi de la llengua prellatina, que se va parlar a Menorca, de la qual poca cosa més sabem, fins ara.

La *Circular* se va difondre mitjançant una xarxa prou activa de comunicacions, de la qual hem parlat en la secció dedicada a Consenci. Godoy, *El cristia-*

nismo en las Islas Baleares, 252, ho ha subratllat. L'escrit de Sever, al seu torn, revela una gran capacitat de moviments de la comunitat jueva de Magona.

TERCERA PART: RESUMS D'ESTUDIS RECENTS

Les èpoques tardorromana i bizantina cada cop tenen més conreadors. Aquest fet configura progressivament una historiografia molt més rigorosa i ensems vigorosa, amb una elaboració acurada, a partir de les noves troballes arqueològiques i, venturosament, a partir de nous textos. En donam unes mostres en aquests apunts.

Andreu MUÑOZ MELGAR, *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*. (Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós. Arquebisbat de Tarragona. Lliçó inaugural del curs 2001/2002) Tarragona 2001. 87 pp.

Amb aquest treball, l'autor pretén substituir una sèrie d'estudis, que arranquen d'una conferència que li fou encomanada pels vols de 1991. El present estudi s'articula en sis capítols, en els quals intenta deixar ben establert l'estat de la qüestió. Nosaltres ens centrarem en copsar sobre tot allò que l'autor ha sintetitzat des del camp dels textos, que il·luminen la història d'aquesta seu primada.

El plantejament dels orígens és força prudent i gens maximalista. Fins i tot hom creuria que podria treure més derivacions per a Tarragona, a partir dels coneguts passatges de St. Ireneu, Tertul·lià i St. Cebrià. És d'agrair com matisa els orígens del cristianisme tarraconense, tot aprofitant les troballes de ceràmica nordafricana. Tal vegada hàgim de dir que els orígens pogueren ser diversos, en uns temps molts fluctuants, i que a la Hispània les comunitats durant temps difícils de subjectar a calendari varen configurar-se paulatinament com els fou permès.

Quant a la consolidació de l'església tarraconense en el s. III, no hi ha cap dubte i les actes martirials de st. Fructuós en són un bon testimoni. Tot i que l'autor matisa la seva afirmació sobre la general acceptació de l'autenticitat d'aquest inapreciable document, tal vegada a finals del s. IV fou més retocat del que sembla, sens que la substància de la narració en sortís perjudicada. Són ben adients els intents de contextualitzar la persecució de la segona meitat del s. III, que tendia a desarticular les comunitats cristianes, escapçant-li els dirigents, car l'imperi romà ja havia assolit un coneixement del que era el cristianisme.

És interessant com se situa la primera decretal papal, adreçada pel bisbe de Roma Sirici al que ja devia exercir de metropolità a Tarragona, encara que el primer bisbe que és conegut sota aquest títol és Ticià. Pels volts de l'any 419, com recull Muñoz i Melgar, aquest metropolità hagué d'intervenir en un afer

que va pertobar la Tarraconense, al menys en l'eix que davalla d'Osca-Lleida-Tarragona. Les informacions ens han arribat, com llegim, a través d'una carta de Consenci, un hispà retirat a Menorca, el qual mantenia forts vincles amb els bisbes i monjos de la Tarraconense. Aquestes informacions les devem a la troballa de l'esmentada carta, feta pel Prof. J. Divjak, l'any 1974. La reconstrucció dels fets és prou interessant. Assenyalem que l'episcopologi de diverses seus queda enriquit, així com hi guanya la institució metropolitana i la praxi sinodal. Les relacions amb la Narbonesa i amb la Baleàrica són paleses. Hom desitjaria que, en una propera edició, l'autor se ves en cor d'encarar amb extensió, i per primer cop des de la Catalunya actual, la presència del priscil·lianisme a la Tarraconense, des de tots els angles possibles.

Hom aprecia el profit que treu l'autor de les excavacions en tots els àmbits que se realitzen a Tarragona. Les relacions econòmiques i culturals hi surten reflectides.

L'episcopologi també se presenta amb varietat de formes. Tal vegada recents estudis sobre les dinasties episcopals puguin encara ser més conegudes, com per exemple la que va preocupar el metropolità Ascani, com era la de Nundinari de Barcelona, que va ocasionar diverses cartes al bisbe de Roma i la intervenció d'aquest.

En un sol punt ens decantam de l'exposició de l'autor: no diríem que els bisbats de Menorca, Mallorca i Eivissa, en temps del rei visigot Wamba, varen caure dins la remodelació de les divisions eclesiàstiques que el monarca pogués fer. Hi ha dos motius que ho dificulten. El primer és que les Balears i Pitiüses mai no varen tenir sobirans peninsulars, fins al s. X. Per això cal fer una història de les Balears diferenciada de la peninsular, car romangueren encara durant dos segles sota domini bizantí, no sabem si amb qualificació de província. Probablement no. I, en segon lloc, cal ser molt circumspectes amb el tractament de la divisió provincial de Wamba i també amb bona part dels estudis que encara se produeixen, a partir d'una projecció d'inquietuds extracientífiques sobre les estructures metropolitanas i diocesanes tardo-romanes i medievals.

Després de l'agradable lectura d'aquest llibre, consideram que el treball de l'autor ha aconseguit allò que ja fa anys li demanaren i que ara podem fruir, fins i tot fora dels prestatges de les biblioteques que serveixen les publicacions especialitzades.

Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya, III, (P-Z) Barcelona, Editorial Claret i Generalitat de Catalunya 2001,

La presència de les cartes de Consenci al diccionari ha originat una bona quantitat d'articles i n'ha enriquit d'altres ja clàssics en obres conseqüents. Solament ens pertany esmentar-los i retre compte dels aspectes singulars que hi podem observar. Començam per l'article dedicat al *primat de Tarragona*, de Miquel Barbarà i Anglès, p. 149, que esmenta la nova figura de Ticià. A les pp. 150-152 llegim l'article de Manuel Riu, *priscil·lianisme*. No entrarem directa-

ment en els plantejaments generals, que tanmateix els trobam desconnectats de la recent literatura general, i hispànica en particular. Quan a les referències a Consenci, ens distanciaríem de l'autor en diversos punts. Solament és l'*ep* 11*, i no les dues noves cartes, la que esmenta les aventures del monjo establert a Tarragona. Ens sembla un anacronisme que se refereixi a Ticià amb el títol d'"arquebisbe". Tampoc va ser aquest el qui va voler picar Frontó. No sembla que el bisbe sense seu coneguda, Agapius, que va ser el protagonista de les violències, arribàs amb les mans al monjo, car el text diu que fou contingut pels altres bisbes (l'*ep* 11*). No se tracta d'una qüestió de bons modes, sinó de lectura dels textos. Tampoc varen ser els bisbes de Lleida i d'Osca els que contribuïren a pacificar l'assemblea episcopal, car el primer feia els ulls grossos amb els priscil·lians, i el segon era un dels seus protagonistes. Vegeu-ho a la veu *Sagiti*, Bisbe de Lleida (p. 313), escrita per Carme Torres i Graell. Esmentem, encara, els articles *Sever* (p. 441) prevere priscil·lià, de Salvador Ramon i Vinyes, autor també de la veu *Titcià* (p. 541), primer bisbe hispànic conegut amb el títol de metropolità i que ho era de Tarragona. Aquest metropolità torna aparèixer a l'article *Tarragona, arquebisbat de*, (502—505, cf. pp. 502 i 504) escrit pel mateix autor. Hom desitjaria una actualització bibliogràfica per a tots els articles que hem esmentat, la qual cosa ja se podia observar en els publicats en els dos volums anteriors. Amb tot, la Tarraconense en surt històricament prou enriquida.

Margarita VALLEJO GIRVÉS, *La ausencia de Ibiza y Córcega en la Descriptio Orbis Romani de Jorge de Chipre y en la Chronographia de Theophanes*, dins «*Erytheia*. Revista de estudios bizantinos y neogriegos», 15 (1994) 23-32.

L'estudi comença observant com Jordi de Xipre i Teòfanès ometen els noms de Còrsega i d'Eivissa amb la qual cosa se distancien de Procopi, el qual a la seva narració de la conquesta bizantina de les Illes Balears, pels volts de l'any 534, sí que els inclou. L'autora intenta fer un estudi comparatiu amb altres textos que, com observa, són ben pocs, si bé molts més del que suposa. Una bona part es poden llegir, amb la traducció acarada, al nostre recull *Orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, II, Mallorca 1992, pp. 130-151.

Una possible causa de l'omissió podria raure en què els dos autors parlarien de les Balears estrictament dites, i ometrien les Pitiüses. Nosaltres no faríem molta força en aquest punt, car l'administració romana sembla que va contribuir que aital distinció romangués com una dada per als erudits. De fet, hi ha textos tardans que parlen de les Pitiüses, però són escadussers.

Consideram important que l'autora recordi la *Carta del Cel*, suposadament rebuda pel bisbe Vicenç d'Eivissa, vers l'any 595. Se tracta d'una dada que queda ben ressaltada, per tal de recordar que Eivissa era un territori històricament viu. Però no veuríem tan clar ni que el recurs del bisbe Vicenç a Licinià de Cartagena mostri que aquesta ciutat fos una seu metropolitana, ni que Licinià respongués com a bisbe i no coneixem cap raó seriosa que ens faci pensar que mai

les Balears tinguessin dependència ni administrativa ni eclesiàstica de Cartagena (cf. *Orígens*, pp. 413-438 i *ATCA*, 20 (2001) 694-697).

L'anàlisi ben esmicolada de les diverses hipòtesis deixa ben clar que l'omissió d'Eivissa i Còrsega no depèn d'una hipotètica inferioritat d'aquestes illes per comparació a Mallorca i Menorca per una banda i a Sardènia per l'altra; ni tampoc és fruit d'una determinada intencionalitat ni d'un error en la transmissió textual dels escrits, sinó que l'explicació més convincent, com escriu Vallejo Girvés, la trobam en els deficients coneixements geogràfics dels autors. Les proves se podrien multiplicar, fins i tot prenent-les dels geògrafs i historiadors àrabs (cf. *Orígens*, I (1991) pp. 443,446), dels annalistes carolins (*Ibid.* II, 140-142) i de les cròniques sobre les incursions normandes, que esmenten a vegades Formentera i ometen Eivissa (*Ibid.*, p. 144).

Estudis com els de Margarita Vallejo Girvés consoliden una etapa de la història de la mediterrània occidental, ben descurada en general o engolida per la que escriuen retrospectivament els que suposen que el món hispànic sencer va ser conquerit pels àrabs l'any 711.

José ORLANDIS, *Gregorio Magno y la España visigodo-bizantina*, dins *Estudios en Homenaje a don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, dins «Cuadernos de Historia de España» I, Buenos Aires 1985, 329-348.

L'autor, al final del seu llarg article, contribueix a clarificar la peculiar via històrica de les Balears, car, com recorda, formaven part de l'Imperi bizantí (p. 346).

Quant a la missió de Johannes, defensor, enviat per Gregori Magne a Màlaga, amb la missió adjacent d'aturar-se a Cabrera (Reg. Ep. XIII, 48) solament recorda que havia de corregir abusos disciplinars en el monestir de l'illa. Creiem que una semblant missió, si no hi va haver implicacions exteriors, comercials, o de pirateria, és difícil d'explicar.

Rafael GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, *Las cartas de Gregorio Magno al Defensor Juan. La aplicación del derecho de Justiniano en la Hispania Bizantina en el siglo VII*, dins «Antigüedad y Cristianismo», 14 (1997), 287-298.

L'article pertany a la història del dret antic. L'autor suposa que, també a les Balears, com a Itàlia, hi va ser promulgada la codificació de Justinià (289). Quant al problema ben definit, de la recalada del defensor Joahannes a Cabrera, González, seguint Orlandis, (vegeu més amunt), creu que tenia com a objectiu combatre la laxitud disciplinar del monestir illenc. Johannes hi va ser enviat per Gregori Magne, molt interessat pel dret romà (292).

Johannes DIVJAK, *Epistulae*, dins *Augustinus Lexikon*, 2 (Basel 2001), 894-1057.

Aquest dens i altament especialitzat article té per a nosaltres l'avantatge que surt de la ploma del mateix autor que l'any 1974 va descobrir a la Biblioteca Municipal de Marsella les noves cartes de st. Agustí, entre les quals se'n troben dues de Consenci.

Després d'estudiar el gènere epistolar a l'antiguitat, en el cristianisme primerenc, entra en la temàtica referida a sant Agustí. Sintetitza allò que és conegut sobre el procés de configuració de les diverses col·leccions epistolars augustinianes i de la seva recepció, dedica un espai a les noves cartes (c. 919) i explica els criteris que ajudaren a garantir la seva autenticitat, esmentant les de Consenci. Cal no passar per malla, en la història de la transmissió de les cartes augustinianes, que Eugipi, al s. VI, es va incorporar passatges abundosos de les dites cartes. Entre les devuit que cita, s'hi compten les dues adreçades a Consenci, la 120 (*ex epistula de trinitate ad Consentium*) i la 205 (*De corpore domini post resurrectionem. Ex epistula ad Consentium de eadem re consulentem*) (p. 915).

La presentació de les tres-centes tretze peces epistolars és força detallada, i organitzada en grups, en els quals cada carta se presenta seguint la numeració tradicional, indicant a qui va adreçada, qui la remet i la 'salutatio', que tants d'indícis ofereix. La presentació, a més, en la mesura tolerable per a un diccionari, ofereix el context històric de cada peça i un resum del contingut.

Totes les cartes de Consenci i les que li adreçà sant Agustí se troben ressenyades i descrites entre els plec de cartes privades (cc. 922-947) a la secció I 1 i), en les cc. 946-947, i amb una referència a I 4, que presenta els *Commonitoria*, ep. 11* i 12* (Divjak). A la descripció, que segueix l'ordre actual segons el qual són editades les lletres, solament hi ha una referència a la descripció esmentada, i així les ep. 119 i 120 s'enumeren en la c. 971 i la 205 en la 994, mentre les 11* i 12* ho són en la 1021. A l'apèndix primer, sobre la cronologia epistolar, Divjak admet les noves aportacions que ressituen les cartes conegudes d'antic en un ordre invers (cf. 946): les ep. 119 i 120, ambdues a l'any 415 (c. 1032), i la 205, un temps abans, entre els anys 414-415 (c. 1033), mentre les ep. 11* i 12*, se daten amb els anys 419 i 420, respectivament (c. 1036). L'apèndix segon, que conté el llistat dels corresponals de st. Agustí, esmenta Consenci a la c. 1038.

És ben d'agrair aquesta nova aportació del prof. Johannes Divjak a la consolidació d'unes dades cabdals per a la història de la Baleàrica i de la Tarraconense en general, i fins i tot per a l'extensió no just del priscil·lianisme a la Narbonesa (c. 948) sinó que també ens documenten un moviment cultural, amb especial incidència de la teologia, que desconeixem en bona part, i ens mostren com la Mediterrània Occidental era solcada pels vaixells amb una intensitat que ajuda a explicar les deixes del món africà a les Illes Balears i a la Tarraconense.